

تحلیلی بر نسخه‌های خطی جلال‌الدین دوانی در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

وحید توسلی^۱، نفیسه سنجی^۲

چکیده

هدف: یکی از ستارگان تابناکی که از افق آسمان علم در حوزه حکمت و فلسفه اسلامی طلوع و بافروغ معنوی، افکار علمی و آثار گران‌بهای فرهنگی خود جهان فضل را روشن نمود «مولانا جلال‌الدین محمد دوانی» است که همچنان پس از قرون متمادی لمعان طلعت وی خاموش نگردیده و افکار وی طراوت و شایستگی معنوی خود را حفظ کرده است. درجه ممتاز ایشان در میان دانشمندان حوزه فکری و فلسفی شیراز چنان است که بارها مورد بررسی (تأیید و رد عقاید) و تحلیل قرار گرفته است.

روش پژوهش: این پژوهش باهدف کاربردی به روش کتابخانه‌ای به بررسی و طبقه‌بندی نسخه‌های خطی جلال‌الدین محمد دوانی در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی پرداخته است تا نیاز مخاطبان و پژوهشگران به دستیابی این نسخ فراهم شود. جامعه پژوهش شامل کلیه آثار تالیفی جلال‌الدین محمد دوانی در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی است.

یافته‌های پژوهش: دوانی در علوم مختلف تألیفاتی داشته است که مهم‌ترین آن‌ها هفت کتاب در تفسیر قرآن، فلسفه و کلام بیست‌وچهار کتاب، منطق هفت کتاب، فقه، اصول و حدیث هشت کتاب، هیئت، هندسه و ریاضی پنج کتاب، اخلاق و ادبیات فارسی و علوم غریبه هفت کتاب است. برخی از کتاب‌ها در ترکیه، هندوستان و عراق توسط ایشان تألیف شده است. از مشهورترین آثار دوانی می‌توان به: شرح عقاید عضدی، رساله فی اثبات الواجب القدیمه و الجدیده، خلق افعال، اخلاق جلال، نورالهدایه، عرض لشکر و شرح تهذیب المنطق و الکلام، الوزراء، تهلیلیه اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: جلال‌الدین دوانی، نسخه خطی، شیراز، کتابخانه آستان قدس رضوی

۱. کارشناس ارشد ایران‌شناسی، مدیر پژوهشی پژوهشکده ثامن و کارشناس پژوهش کتابخانه آستان قدس رضوی. (نویسنده مسئول)
tavassoli@s3c.ir

۲. کارشناس ارشد ایران‌شناسی، مدیر پژوهشی پژوهشکده ثامن و کارشناس پژوهش کتابخانه آستان قدس رضوی. (نویسنده مسئول)

مقدمه:

بامطالعه حوزه حکمت و فلسفه اسلامی، بدون شک علامه محقق جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی (۹۰۸ ه.ق) یکی از بزرگان و مشاهیر این دانش بوده که بالغ بر ۱۱۰ عنوان نسخه در فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) از ایشان ثبت شده است (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۱/ص ۴۹۸-۵۰۰). جلال‌الدین در دوان از نواحی اطراف کازرون در سال ۸۳۰ ه.ق به دنیا آمد و سیر شکوفایی و تطور علمی را در دارالعلم شیراز سپری کرد. در جوانی فضایل و کمالاتش به حدی رسید که سلاطین آق‌قویونلو (بایندریان) همچون افاضل عراق، روم، ازان، آذربایجان، هرمز، کرمان، طبرستان، گرگان و خراسان متوجه او شده و جهت بهره‌مندی دانش نزد ایشان می‌آمدند. اندیشه‌های دوانی پس از عصر زندگی‌اش تا مدت بلندی مورد نظر و بحث بوده به طوری که علامه مجلسی دوم در مطالب عقلی به گفتار وی استناد می‌جسته است (تویسرکانی و دیگران، ۱۳۸۱، ص ۴-۱۳).

جلال‌الدین مورد احترام دو سلسله قراقویونلوها و آق‌قویونلوها قرار گرفت و در زمانی به وزارت و قاضی‌القضاتی شیراز رسید؛ ولی بیشتر عمر علمی خود را در مدرسه «بیگم» شیراز سپری کرد. از تألیفاتش چنین بر می‌آید که پیرو مذهب شافعی و از نظر اصول عقاید، اشعری بوده است، ولی در اواخر عمر و بخصوص در نگارش رساله «نور الهدایه فی اثبات الامامه» نگرشی به مذهب شیعه اثنی عشری داشته است (دوانی، ۱۳۹۲). مهارت جلال‌الدین در علوم مختلف، نبوغ و موج فکری و مخصوصاً دقت نظر، حسن ابتکار و ذوق سلیمی که در شرح، بیان، تدریس و تصنیف علوم گوناگون، خاصه فلسفه و کلام داشت، او را به مقام والایی رسانید، به طوری که به جز حکیم مشهور، صدرالدین دشتکی شیرازی معروف به «سید سند» کسی از نظر علمی در شیراز با او رقابت نمی‌کرد و برخورد این دو متفکر بزرگ نیز باعث تألیف کتب بسیاری شد، از جمله «طبقات جلالی و صدری» که در رد و پاسخ مطالب یکدیگر بیان داشته‌اند (فریدونی فروزنده، ۱۳۷۳).

محقق دوانی در کتاب «انموزج العلوم» به تفصیل در باب استادهای خود اشاره‌هایی داشته است، وی تحصیلات مقدماتی و علوم عقلی را نخست نزد پدرش سعد‌الدین اسعد که از شاگردان محقق نامی «میر سید شریف جرجانی» و عبدالرحمن ایچی بوده است، آموخت. منابع مورد استناد رشد علمی او صحاح شش‌گانه و کتب اهل سنت و جماعت بوده و از فقه شافعی پیروی می‌کرده است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۰). فلسفه، کلام و منطق را از محضر محی‌الدین کوشنکاری (انصاری گوشه‌کناری) و خواجه حسن شاه از شاگردان میرسید شریف جرجانی و همام‌الدین کلباری آموخت و علم حدیث را نزد شیخ صفی‌الدین ایچی شیرازی فراگرفت (فریدونی فروزنده، ۱۳۷۳، ص ۷). دوانی شاگردان بسیاری را پرورش داد که از معروف‌ترین آنها می‌توان به: امیر اسماعیل تبریزی (شرح فصوص الحکم)، اسعد الحق یزدی (شاعر)، شرف‌الدین حسن فتال، شرف‌الدین عبدالحق اردبیلی (۹۴۰ ه.ق)، قاضی معین‌الدین میبدی (۹۱۰ ه.ق)، شمس‌الدین خفری، شهاب‌الدین علی دانیالی فسوی جهرمی، کمال‌الدین عبدالصمد بغدادی، امیر جمال‌الدین صدر استرآبادی، محیی‌الدین محمد لاری، محمد بن مبارک قزوینی می‌توان، اشاره کرد (تویسرکانی و دیگران، ۱۳۸۱).

با توجه به آنچه بیان شد می‌توان جلال‌الدین دوانی را یکی از مهمترین حکما قرون نهم و دهم هجری قمری برشمرد که بر تمدن اسلامی تأثیرگذار بوده و با شناخت آثار و عقاید ایشان بخشی از تاریخ حکمت و کلام

تمدن اسلامی را شناخت. در این پژوهش به روش کتابخانه‌ای به بررسی و طبقه‌بندی نسخه‌های خطی تألیفی و شرح‌های دوانی بر آثار حکما دیگر که در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود پرداخته و ضمن معرفی، این آثار بر اساس تاریخ کتابت نسخه‌های موجود در کتابخانه ارائه شده تا از این طریق مخاطبان به‌توانند نسبت به شناسایی نسخه‌های نفیس و اساس این کتابخانه اقدام کنند.

پیشینه پژوهش

در موضوع زندگی و آثار دوانی پژوهش‌های متعددی انجام گرفته است که مهم‌ترین آن کتاب با عنوان «شرح زندگانی جلال الدین دوانی» تألیف علی دوانی است که به صورت مبسوط زندگی و آثار حکیم دوانی را بررسی کرده است. از دیگر آثار می‌توان به کتاب «نورالهدایة فی اثبات الامامة» اشاره کرد که توسط توسلی و دیگران تصحیح شده و برخی اعتقادات شیعی دوانی پرداخته شده است. با بررسی این آثار مشخص است که تا به حال آثار جلال الدین دوانی در کتابخانه آستان قدس رضوی بررسی نشده تا از این طریق نفیس ارزشمند نزدیک به حیات زندگانی ایشان شناسایی شود.

یافته‌های پژوهش

دوانی در علوم مختلف تألیفاتی داشته است که از آن میان هفت کتاب در تفسیر قرآن، فلسفه و کلام بیست و چهار کتاب، منطق هفت کتاب، فقه، اصول و حدیث هشت کتاب، هیئت، هندسه و ریاضی پنج کتاب، اخلاق و ادبیات فارسی و علوم غریبه هفت کتاب است؛ که برخی از نسخه‌ها در ترکیه، هندوستان و عراق توسط ایشان تألیف شده است. از مشهورترین آثار دوانی می‌توان به: شرح عقاید عضدی، رساله فی اثبات الواجب القدیمه و الجدیده، خلق افعال، اخلاق جلال، نور الهدایه، عرض لشکر و شرح تهذیب المنطق و الکلام، الوزراء، تهلیلیه اشاره داشت (فریدونی فروزنده، ۱۳۷۳، ص ۱۱). جلال الدین دوانی در آثار فارسی عارف‌تر و شیعی‌تر از نگارش‌های عربی است؛ مثلاً در شرح عقاید عضدی اشعری سنی است؛ ولی اشعار فارسی او ملامال از عرفان شیعی است، به طوری که خود را در نورالهدایه، شیعی غالی می‌نماید. این دوگانگی آثار باعث شد که پس از مرگ او، شیعیان ایران و سنیان عثمانی او را از خود بشمردند. حتی برخی از شاگردان مدرسه دوانی در دوران صفویه، با استناد به کتب اشراقی عرفانی او، وی را شیعی اصیل یا دست‌کم مستبصر نشان دادند (شکوهی، ۱۳۷۷، ص ۲۴۴). در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی بالغ بر ۲۵۵ نسخه خطی از تألیفات، شرح‌ها و شرح‌هایی که بر کتب ایشان نگاشته شده وجود دارد، در این بخش ۲۷ عنوان نسخه تألیفی که در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند، معرفی گردیده است. نسخه‌های تألیفی ایشان عبارتند:

اثبات الواجب القدیم [صیت و صیدا]: نسخه‌ای در موضوع کلام و اعتقادات به زبان عربی و درباره اثبات واجب‌الوجود به روش فلاسفه و حکما از دوره: (۱) ابطال دور و (۲) تسلسل و براهین فلسفی دیگر. رساله دارای دو مقصد است و در هر مقصدی یکی از روش‌های مذکور آمده است، این رساله توسط احمد تویسرکانی (۱۳۸۱)،

تصحیح و در کتاب «سبع رسائل» توسط مرکز نشر میراث مکتوب چاپ شده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۲۹۵ (کتابت ۹۴۶ ه.ق.)، ش ۹۶۵۵ (کتابت ۱۰۹۷ ه.ق.)، ش ۱۱۰۹۳ (کتابت ۱۱۰۶ ه.ق.)، ش ۲۹۳ (کتابت ۱۱۰۶ ه.ق.)، ش ۲۵۷۸۸ (کتابت ۱۱۲۱ ه.ق.)، ش ۲۵۳۹۰ (کتابت ۱۱۶۳ ه.ق.)، ش ۱۰۷۳۲ (کتابت ۱۳۰۳ ه.ق.)، ش (بی‌تا) ۱ و ش ۲۹۶ (بی‌تا).

اثبات الواجب الجدید: نسخه‌ای در موضوع کلام، اعتقادات، به زبان عربی و درباره اثبات واجب و توحید و صفات خداوند که پس از اثبات واجب قدیم نگاشته و در یک مقدمه و ۱۴ فصل و یک خاتمه تنظیم شده است، این رساله توسط احمد تویسرکانی (۱۳۸۱)، تصحیح و در کتاب «سبع رسائل» توسط مرکز نشر میراث مکتوب چاپ شده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۲۳۶ (کتابت ۹۳۲ ه.ق.)، ش ۲۹۴ (کتابت ۹۴۶ ه.ق.)، ش ۹۵۴۳ (کتابت ۹۳۸ ه.ق.)، ش ۱۲۸۵۲ (کتابت ۱۰۸۵ ه.ق.)، ش ۱۹۵۰۹ (کتابت ۱۰۹۵ ه.ق.)، ش ۹۷۰۶ (کتابت ۱۰۹۷ ه.ق.)، ش ۵۴۱ (کتابت ۱۱۵۷ ه.ق.)، ش ۲۹۲ (بی‌تا)، ش ۱۹۶۱۷ (بی‌تا).

الزوراء [تنبيه الراقدین] (تألیف ۸۷۲ ه.ق.): نسخه‌های در موضوع فلسفه و به زبان عربی که مؤلف در نجف یا تبریز و در زاویه مظفریه آن را نگاشته است و درباره اثبات توحید بر اصول مذهب وحدت وجود، متضمن مباحثی مربوط به اسرار روابط علل و معلولات و نسبت عوالم وجود به یکدیگر که میان حمت بحثی و حمت ذوقی جمع نموده است. این کتاب توسط احمد تویسرکانی (۱۳۶۴) ضمن الرسائل المختاره» توسط کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین (ع) در اصفهان چاپ شده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۱۴۰ (کتابت ۹۱۹ ه.ق.)، ش ۵۹۸ (کتابت ۹۹۴ ه.ق.)، ش ۱۸۵۸۶ (کتابت ۱۰۸۱ ه.ق.)، ش ۱۳۴۸۰ (کتابت ۱۱۴۲ ه.ق.)، ش ۱۱۳۹۱/۴ (کتابت ۱۱۵۹ ه.ق.)، ش ۱۴۱ (کتابت ۱۲۰۶ ه.ق.)، ش ۶۶۳ (بی‌تا)، ش ۶۶۲ (بی‌تا)، ش ۵۸۹۳ (بی‌تا)، ش ۵۹۵۹ (بی‌تا)، ش ۵۸۶۸ (بی‌تا)، ش ۶۴۰۱ (بی‌تا) و ش ۳۳۳۸۱ (بی‌تا).

انموذج العلوم (۹۰۷ ه.ق.): نسخه‌ای با موضوع مجموعه علوم (چند دانشی) به زبان عربی که در آن به ده مسئله شامل حدیث، فقه، خلاقیات، طب، کلام، تفسیر، هندسه، هیئت، منطق و ارثماتیکی پاسخ داده شده است. این رساله توسط احمد تویسرکانی (۱۴۱۱ ه.ق) ضمن ثلاث رسائل، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی تصحیح و چاپ شده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۵۷۸۶ (کتابت ۹۵۵ ه.ق.)، ش ۵۷۸۳ (کتابت ۹۶۶ ه.ق.)، ش ۱۱۰۴۶ (کتابت ۹۷۷ ه.ق.)، ش ۱۸۵۵۳ (کتابت ۱۰۶۳ ه.ق.)، ش ۵۷۸۳ (کتابت ۱۰۷۴ ه.ق.)، ش ۲۲۰۱۹ (کتابت ۱۱۰۵ ه.ق.)، ش ۵۵۸۴ (بی‌تا)، ش ۵۵۸۵ (بی‌تا)، ش ۴۴۸۴ (بی‌تا) و ش ۵۷۵۷ (بی‌تا).

تحفه روحانی [خواص الحروف]: نسخه‌ای در موضوع علوم غریبه به زبان فارسی، در احکام، خواص و اسرار حروف بعضی از آیات قرآنی که بنام غیاث‌الدین شاه و تحفه به پیشگاه جمال‌الدین نصرالله، در یک مقدمه، شش فصل و خاتمه نگاشته شده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۸۲۸۶ (کتابت ۹۸۶ ه.ق.)، ش ۵۹۸۱ (بی‌تا).

تحقیق نفس الامر و غیره (رساله فی): نسخه‌ای در موضوع حکمت به زبان عربی، به تاریخ ۱۱۸۵ ه.ق و به ش ۲۲۰۰۴ (بی‌تا) که در فهرستواره دنا به این نام، نسخه‌ای موجود نیست.

تربیت الاولاد (۹۰۴ ه.ق): نسخه‌ای در موضوع تعلیم و تربیت به زبان عربی که در آن در باب روش تربیت فرزند، پرورش و دانش‌هایی که کودک باید فراگیرد، بیان شده است. در باب پرورش کودکان دوانی در کتاب «لوامع الاشرار» نیز مطالبی را آورده است. این نسخه به کوشش اسماعیل واعظ جوادی، مجله تحقیق در مبدأ آفرینش، جلد اول، شماره ۱۰، ص ۲۴-۳۲ چاپ شده است. ش ۱۹۸۸۲ (کتابت ۹۰۴ ه.ق).

تعریف علم الکلام [حاشیه شرح المواقف]: از تقریرات در موضوع کلام و اعتقادات به زبان عربی که مؤلف در هنگام تدریس شرح سید شریف گرگانی بر کتاب مواقف و درباره علم کلام نگاشته است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی ش ۳۸۲ (بی‌تا)، ش ۶۴۰۴ (بی‌تا)، ش ۵۸۸۹ (بی‌تا).

تفسیر آیه اسراف: رساله‌ای در موضوع تفسیر و به زبان عربی، در باب تفسیر آیه ۳۱ سوره مبارک اعراف و در ۴ موقف: موقف الاول فی سبب نزولها (۲۰) فی معناها و طوبیانا ذکر اعرابها (۳) فی النکات البیانیه (۴) فی اللطایف التي یستنبط عنها والمسائل التي تشتمل هی علیها من الفقیه والطیبه و غیرها. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۶۴۱۲ (کتابت ۰۸۷۷ ه.ق؟)، ش ۱۴۷۱ (کتابت ۹۹۷ ه.ق)

تفسیر سوره الاخلاص (۹۰۵ ه.ق): در موضوع تفسیر و به زبان عربی، در چند مسئله و یک خاتمه در باب این سوره نگاشته است و توسط احمد تویسرکانی (۱۳۶۴ ه.ق)، در ضمن الرسائل المختاره به چاپ رسیده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۸۵۷۰ (کتابت ۱۰۷۹ ه.ق)، ش ۶۴۰۶ (کتابت ۱۰۹۵ ه.ق) و ش ۱۰۷۱ (بی‌تا).

تفسیر سوره الکافرون (۹۰۵ ه.ق): در موضوع تفسیر و به زبان عربی که در الذریعه (۴/۳۳۶) آن را نگارش دوانی دانسته است و توسط احمد تویسرکانی (۱۳۶۹) در ضمن ثلاث رسائل چاپ شده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۸۵۶۲ (کتابت ۱۰۷۸ ه.ق) و ش ۲۰۶۶۶ (کتابت ۱۱۰۰ ه.ق).

تهلیلیه [کلمه التوحید]: رساله‌ای در موضوع عرفان و تصوف و به زبان فارسی که در آن به تفسیر کلمه طیبه «لا اله الا الله» در دو مقام و هر مقام در دو موقف تنظیم شده است. مقام اول در مباحث لغوی و عقلی و مقام دوم در علوم کشفی و شهودی است. این رساله توسط احمد ظهورالدین (۱۹۶۸ م.) در مجله تحقیق (اوراس کی فارسی رسائل)، ش ۱-۴ در پاکستان به چاپ رسیده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۹۵۴۳/۴ (کتابت ۹۳۸ ه.ق)، ش ۲۱۹۹۲ (کتابت ۱۱۸۵ ه.ق)، ش ۵۸۸۶ (بی‌تا) و ش ۵۹۷ (بی‌تا).

جبر و اختیار: در موضوع کلام و اعتقادات و به زبان فارسی، در رباعی آن را به میر میران ماضی اصفهانی اهداء نموده است، نام نسخه در کتاب چاپی مجالس المؤمنین (ج ۲، ص ۲۲۷) به صورت «خبر و اخبار» ضبط شده است. نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۰۷۶ (بی‌تا).

حل مغالطه مشهور بجذر اصم [حل شبهه ابن الاصم]: در موضوع فلسفه به زبان عربی، جلال‌الدین دوانی و صدرالدین دشتکی مناظراتی درباره شبهه جذر اصم داشته‌اند که حاصل آن پنج یادداشت (نامه) است. واحد فرامرز قراملکی آن را در «دوازده رساله در پارادکس دروغگو» و توسط موسسه حکمت و فلسفه ایران به چاپ رسانده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۱۴۵۲/۱۸ (کتابت ۱۰۱۹ ه.ق)، ش ۲۲۰۲۶ (کتابت ۱۱۸۵ ه.ق)، ش ۶۴۱۰/۶ (بی‌تا) و ش ۶۴۰۵ (بی‌تا).

وحده الوجود: نسخه در موضوع حکمت و به زبان عربی، نسخه‌ای منسوب به جلال‌الدین دوانی در استدلال بر وحدت وجود دارای ۴ بحث است. نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۲۳۵۰۷ (بی‌تا).

نور الهدایة فی اثبات الامامة: در موضوع کلام و اعتقادات و به زبان فارسی، رساله‌ای است، کلامی و مختصر که پس از مقدمه (لزوم تحصیل یقین در عقاید) به بیان شبهاتی که عده‌ای در باب سه مسئله: توحید، حدوث عالم و عصمت انبیاء و همین‌طور ولایت علی (ع) و دوازده امام وارد شده پرداخته است و با براهین عقلی به آنها پاسخ داده است؛ و توسط توسلی و دیگران (۱۳۹۲) تصحیح و توسط مجمع ذخایر اسلامی چاپ شده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۵۸۹۹ (کتابت ۱۰۹۲ ه.ق.)، ش ۲۸۸۲۱ (کتابت ۱۲۴۸ ه.ق.)، ش ۱۱۸۶۳ (کتابت ۱۳۰۹ ه.ق.) و ش ۲۱۵۹۴ (بی‌تا).

لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق [اخلاق جلالی] [۸۷۲ ه.ق.]: در موضوع اخلاق به زبان فارسی، این کتاب که به «اخلاق جلالی» معروف است، جامع دوره حکمت عملی (تهذیب اخلاق، تدبیر منزل، تدبیر مدن و رسوم پادشاهی) است و مؤلف مطالب این کتاب را از اخلاق ناصری گرفته و به خامه نغز به شرح و بسط پرداخته و به آیات قرآنی و احادیث نبوی تمسک جسته و به گفتار حکماء و اشعار بلغاء استشهاد و تمثیل نموده است. این کتاب توسط «طامسن» در لندن به سال ۱۸۳۹ م. تصحیح و چاپ شده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۶۰۵۲ (کتابت ۱۰۰۳ ه.ق.)، ش ۱۵۹۰۴ (کتابت ۱۰۰۸ ه.ق.)، ش ۱۳۱۶۹ (کتابت ۱۰۱۱ ه.ق.)، ش ۱۰۵۶۲ (کتابت ۱۰۱۱ ه.ق.)، ش ۳۵۶۶ (کتابت ۱۰۳۴ ه.ق.)، ش ۱۳۳۱۴ (کتابت ۱۰۶۵ ه.ق.)، ش ۳۵۶۷ (بی‌تا)، ش ۱۰۴۲۳ (بی‌تا)، ش ۱۲۲۴۷ (بی‌تا)، ش ۱۱۱۰۱ (بی‌تا)، ش ۳۴۷۹ (بی‌تا)، ش ۱۴۲۳۸ (بی‌تا)، ش ۳۴۸۰ (بی‌تا) و ش ۲۴۷۵۸ (بی‌تا).

عقاید جلالی: در موضوع کلام و به زبان عربی که فهرست نگاران را متعلق به جلال‌الدین با این عنوان دانسته است. نسخه خطی در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۴۳۱۸ (بی‌تا).

عرض لشگر اوزون حسن (۸۸۱ ه.ق.): در موضوع تاریخ ایران (شیراز) به زبان فارسی که مؤلف به وصفی ادبی از سان دادن لشگر سلطان ابو النصر حسن بیک بهادر خان که خود دیده را شرح داده است. این رساله توسط ایرج افشار (۱۳۳۵) در مجله دانشکده ادبیات تهران ش ۳ به چاپ رسیده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۱۲۰۴۳ (کتابت ۹۶۱ ه.ق.)، ش ۱۵۹۰۴ (کتابت ۱۰۰۸ ه.ق.) و ش ۱۳۴۲۴/۳۱ (کتابت ۱۰۷۲ ه.ق.).

عدالت نامه (عدلیه): در موضوع اخلاق و به زبان فارسی، نامه‌ای است که دوانی در دادگری به روش علم اخلاق و عرفان در یک مقدمه و شش مقاله و یک خاتمه نگاشته است و آن را جهت سلطان محمود پادشاه گجرات (۸۶۳-۹۱۷ ه.ق.) و سلطان ابوالمظفر یعقوب بهادرخان بایندری تنظیم کرده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۱۰۷۵ (بی‌تا)، ش ۱۰۷۴ (بی‌تا)، ش ۵۹۷۹ (بی‌تا) و ش ۷۲۲۵ (بی‌تا).

الرسالة القلمیه: در موضوع ادبیات به زبان عربی، مؤلف در آن به روش مرموز «قلم» را وصف نموده است و در آن رعایت بسیاری از فنون بلاغت و انواع تشبیهات بلیغ را ارائه نموده است. این رساله توسط جويا جهان بخش (۱۳۸۳) در مجموعه نسخه‌پژوهی دفتر سوم چاپ شده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس

رضوی: ش ۸۱۸۶ (بی تا) و ش ۵۸۸۷ (بی تا).

خلق الاعمال [الجبر و الاختیار] (۸۸۴ ه. ق.): در موضوع کلام و به زبان عربی، رساله‌ای کوتاه در خُلق اعمال بندگان و جبر و اختیار که به درخواست محمد استرآبادی زمانی که دوانی در کاشان اقامت داشته، نگاشته است. این کتاب در الذریعه به عنوان «الجبر و الاختیار» و «أفعال العباد» آمده است. در مجموعه کلمات المحققین (ج ۲، ص ۱۵۶) در سال ۱۳۱۵ در تهران به چاپ رسیده است. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۶۱۲۳ (کتابت ۱۰۹۴ ه. ق.)، ش ۲۲۰۵ منسوب؟ (کتابت ۱۱۸۵ ه. ق.)، ش ۲۲۴۴۹، ش ۱۸۳۸۶، ش ۲۲۴۳۴، ش ۱۹۳۶۶، ش ۶۰۰۸، ش ۱۰۳۶۶.

نسخه‌های خطی بستان القلوب (ش ۵۸۸۳) و **روضه القلوب** (ش ۱۱۰۵۰/۲) در موضوع حکمت و به زبان فارسی که منسوب به دوانی است.

جلال‌الدین دوانی به واسطه تدریس عمری را به شرح و بررسی آثار قدما پرداخت و افراد بسیاری پس از ایشان برای درک آثار پیشینیان به دست نوشته‌های دوانی مراجعه می‌کردند و به ایشان استناد علمی می‌کردند. در کتابخانه مرکزی آستان قدس ۱۶ نسخه از شرح‌های جلال‌الدین بر نسخه‌های مؤلفان دیگر آمده که شامل نسخه‌های زیر است:

- حاشیه بر شرح مختصر الاصول (ابن حاجب): ش ۲۸۸۵.
- شرح سی فصل (محمد بن محمد نصیرالدین طوسی): ش ۱۹۶۰۵ و ش ۵۳۴۹.
- شرح دو بیت (محمود بن عبدالکریم شبستری): ش ۶۵۲۸.
- حاشیه بر لوامع الاسرار (سراج‌الدین لارموی): ش ۲۰۷۸۸.
- فر العون من مدعی ایمان فرعون (ابن عربی): ش ۲۱۸۲۹.
- شرح رساله اثبات الجوهر المفارق المسمی بالعقل (نصیرالدین طوسی): ش ۲۲۰۰۱.
- شرح اثبات عقل الكل (محمد بن محمد نصیرالدین طوسی): ش ۲۲۴۴۸.
- شرح بی‌تی از حافظ (شمس‌الدین محمد حافظ): ش ۲۳۴۹۸.
- حاشیه بر شرح جدید تجرید (نصیرالدین طوسی): ش ۱۰۰۴۸، ش ۱۰۰۷۷، ش ۷۰۰۹، ش ۱۰۰، ش ۶۸۴۶، ش ۱۳۹۵۲، ش ۱۵۴۷۴، ش ۲۰۵۱۸، ش ۴۶۸، ش ۱۱۳، ش ۱۱۶۳۹، ش ۴۶۷، ش ۲۸۱۷۸، ش ۲۸۰۰۶، ش ۱۱۲، ش ۴۶۶، ش ۲۸۱۷۷، ش ۹۶، ش ۴۶۵، ش ۲۵۷۹۰، ش ۲۵۹۸۵ و ش ۱۹۸۲۷.
- شرح العقاید العضدیه (عضد‌الدین ایجی): ش ۷۷۴۶، ش ۱۷۸۶۵، ش ۲۵۱۰۵، ش ۷۱۸، ش ۲۶۱۲۳، ش ۱۷۶، ش ۵۹۸۷ و ش ۲۸۷۶۳.
- شرح هیاکل النور (یحیی بن حبش سهروردی): ش ۸۹۵۷، ش ۱۲۰۵۳، ش ۲۸۲۶۲، ش ۵۸۱۸۸، ش ۷۶۷، ش ۷۶۵ و ش ۱۱۰۸۸.
- شرح نصیرییه (نصیرالدین طوسی): ش ۵۹۹۲، ش ۶۴۱۱، ش ۶۰۲۴، ش ۵۸۹۲، ش ۵۸۶۳ و ش ۶۸۱.
- شرح دیباچه طوابع الانوار (بیضاوی قرن ۷): ش ۵۸۹۰ و ش ۵۸۷۰.
- حاشیه بر حاشیه شرح مطالع الانوار (سراج‌الدین ارموی): ش ۲۴۱۱۳، ش ۶۱۳۳، ش ۵۸۹۷، ش ۱۱۵۱، ش

۱۱۵۰، ش ۱۰۴۸۸، ش ۱۰۲۴، ش ۹۹۶ و ش ۵۸۹۸.

- حاشیه بر تهذیب المنطق و الکلام (مسعود بن عمر تفتازانی): ش ۲۹۴۷۹، ش ۲۸۳۹۵، ش ۱۶۹۰۴، ش ۲۶۱۷۸، ش ۶۱۳۰، ش ۱۰۶۶۴، ش ۱۷۸۵۷، ش ۱۹۵۴۱، ش ۱۳۶۸۸، ش ۲۶۰۶۱، ش ۶۱۲۹، ش ۳۲۸۲۰، ش ۲۸۲۶۰، ش ۱۳۳۶۳/۱، ش ۱۱۴۳، ش ۲۵۹۵۵، ش ۱۰۱۹، ش ۲۵۹۵۴، ش ۱۱۰۹۶، ش ۱۰۱۸، ش ۲۵۹۳۵، ش ۱۰۱۷، ش ۵۸۹۱، ش ۶۶۹۱، ش ۲۸۱۱۱، ش ۲۲۵۲۶، ش ۲۸۳۷۸، ش ۲۸۳۸۱، ش ۲۸۳۸۲ و ش ۲۸۳۸۴.
- حاشیه بر شرح شمسیه (کاتبی قزوینی): ش ۱۲۱۴۵/۱۷، ش ۱۰۶۵۱، ش ۱۰۳۳، ش ۲۷۶۳۴، ش ۲۹۷۳۶.

نتیجه‌گیری:

با بررسی آثار جلال‌الدین دوانی مشخص شد ایشان یکی از علما بزرگ و پرکار اواخر قرن ۹ و اوایل قرن ۱۰ هجری قمری، هم‌زمان با دوره‌های تیموری و صفوی است. محور آثار ایشان بیشتر حکمت و فلسفه اسلامی است. همچنین می‌توان آثار ایشان را به دو بخش تألیف و شرح بر آثار دیگران طبقه‌بندی کرد. کاتبان متعددی در طول تاریخ کتابت و استنساخ به ارائه آثار ایشان پرداخته‌اند. در بخش حاشیه بر آثار قدما حدود ۹۸ نسخه در کتابخانه موردبررسی مربوط به نسخه‌های خطی دوانی است که دو عنوان «حاشیه بر شرح جدید تجرید (نصیرالدین طوسی)» و «حاشیه بر تهذیب المنطق و الکلام (مسعود بن عمر تفتازانی)» بیشترین فراوانی را دارا هستند.

در بخش نسخه‌های تألیفی، ۱۰۵ نسخه در کتابخانه موردبررسی وجود دارد که بیشترین فراوانی «الزوراء» و «اخلاق جلالی» است. این فراوانی نشانه از اهمیت آثار ایشان توسط متفکران و کاتبان اسلامی است. نسخه‌های تألیفی جلال‌الدین دوانی در فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در موضوعات عرفان، فلسفه، حکمت، کلام، ادبیات، اخلاق، تاریخ، تفسیر، تعلیم و تربیت، علوم غریبه و چند دانشی طبقه‌بندی شده است. پیشنهاد می‌شود نسبت به شناسایی آثار دیگر دانشمندان، علما و هنرمندان موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی پرداخته شود تا از این طریق مخاطبان ضمن آشنایی با این آثار نسبت به پژوهش نسخه‌های اساس و نفیس این کتابخانه اقدام کنند.

فهرست منابع:

۱. ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۹۰)، جلال‌الدین دوانی فیلسوف ذوق التّأله، تهران: هرمس.
۲. تویسرکانی، احمد (۱۳۶۸)، مجموعه رسائل فارسی (دFTER دوم)، مشهد مقدس: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
۳. تویسرکانی، احمد و دیگران (۱۳۸۱ ه.ق). سبع رسائل، تهران: میراث مکتوب.
۴. درایتی، مصطفی (۱۳۸۹)، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۵. دوانی، علی (۱۳۷۵). جلال‌الدین دوانی. قم: انتشارات حکمت.

۶. دوانی، جلال الدین (۱۳۹۲). نور الهدایه فی اثبات الامامه. تصحیح: وحید توسلی، معصومه محمدی دشتکی و حسن علی فریدونی. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
۷. شکوهی ابوالفضل (۱۳۷۷)، «زندگی و اندیشه سیاسی جلال الدین دوانی» علوم سیاسی. ش ۳. ۲۳۵-۲۸۵.
۸. فریدونی فروزنده، فرشته (۱۳۷۳). تهلیلیه (شرح لا اله الا الله)، تهران: انتشارات کیهان.

